

ASPECTE PRIVIND FEMEILE ȘI ȘTIINȚA DE CARTE ÎN IMPERIUL BIZANTIN ȘI ÎN REGATUL UNGARIEI PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

Cornelia POPA-GORJANU*

Cosmin POPA-GORJANU**

Aspects Regarding Women and Literacy in the Byzantine Empire and the Kingdom of Hungary until the Fourteenth Century

Abstract. *This paper is a preliminary exploration of the question of literacy among women in Byzantium and the kingdom of Hungary, focusing on the types of writing that are most likely to indicate the participation of women in the written culture. The paper discusses the historiography of women's literacy the Byzantine and Western areas and some examples of letters destined to noble women from the Banat are discussed. There are several private letters addressed to women dating from the 1360s. For example, the letters of the Himfi family show that women in this family received letters from the monarch, bishops, noblemen, knezes, and family members. By the second half of the fourteenth century there is evidence of common use of written communication through private letters among nobles, including noblewomen.*

Keywords: *literacy, noblewomen, knezes, private letters, Byzantium, Hungary, Banat.*

Cuvinte-cheie: *știința de carte, femei nobile, cnezi, scrisori private, Bizanț, Ungaria, Banat.*

Studiile referitoare la istoria femeii în Evul Mediu au formulat întrebări concrete legate de participarea acestora la fenomenele culturale care implicau capacitatea de citire și scriere, ca definiție minimă a științei de carte, sau antrenarea lor în elaborarea unor scrieri de diverse genuri care presupuneau pregătire superioară și acumularea unor aptitudini literare. Abordarea acestui subiect este complexă în contextul examinării producției literare medievale care, conform istoriografiei Imperiului Bizantin, cuprinde puncte de vedere și elemente de reper orientative suficient de clar exprimate¹. Modelele culturale occidentale au fost treptat adoptate și s-au impus în regatul Ungariei prin folosirea limbii latine ca limbă oficială a cancelariei regale și a Bisericii Romano-Catolice, deși există și atestări ale utilizării limbii grecești din secolele XI-XII. Folosirea limbii slavone cu scris chirilic în bisericile ortodoxe din Transilvania este atestată în sfera monumentelor ecleziastice prin pisanii și

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, e-mail: corneliapg@uab.ro.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, e-mail: cosminpg@uab.ro.

¹ Kaldellis 2019, p. 78.

legende². Aceste precizări arată diferențele dintre cele două spații din punctul de vedere al limbilor de cultură folosite. Întrebările principale care stau la baza acestei examinări preliminare se referă la contextul și atestările femeilor care foloseau scrisul, fie direct, fie prin intermediar, în cele două spații geografico-istorice. În cazul mediului nobiliar, adică laic, din Ungaria, prezența scrisorilor private sau a mandatelor adresate femeilor semnalează, cel puțin de la momentul apariției acestora, atingerea unui prag care sugerează abilitățile de citire și scriere în scop pragmatic. Este drept că persistă suspiciunea că membrii elitei nobiliare, bărbați sau femei, puteau să dicteze sau să asculte citindu-li-se scrisori de către dieci sau preoți, fără ca aceasta să ateste dobândirea abilităților necesare³. Cele mai timpurii exemple de scrisori din mediul nobiliar din regatul Ungariei, la care ne vom referi în a doua parte a acestui articol, provin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. La începutul acestui studiu este prezentată situația științei de carte în istoriografia referitoare la femeile din Imperiul Bizantin, fiind vizate în principal cele de la vârful societății, pentru ca în partea a doua să fie prezentate exemplele unor femei din elita nobiliară din regiunea Banatului, implicate în schimburi epistolare începând din anii 1360.

În secolele IV și III î.Hr., scrisoarea a fost adoptată și adaptată de către elitele educate, care au folosit-o în diverse scopuri, pentru a împărtăși sfaturi politice pentru conducători (de exemplu cele ale lui Platon și Isocrate), pentru a-și apăra faptele (Platon și Demostene), pentru a expune discipolilor doctrina filosofică (Epicur). Nu în cele din urmă, pentru a transmite mesaje de natură mai mult sau mai puțin privată, dar într-o manieră mai elaborată decât scrisorile de zi cu zi ale oamenilor de rând. Această dezvoltare i-a determinat pe cercetătorii moderni să facă o diferență clară între scrisori private și epistole literare destinate unui public mai larg, și un al treilea grup cuprinzând corespondența oficială. Cercetările din ultimele decenii asupra operelor epistolare individuale din perioada greco-romană au arătat cât de problematică este încercarea de a trasa o distincție atât de strictă. Din aceste motive s-a stabilit o a patra categorie principală, cea a „scrisorilor literare private”⁴. Redactarea scrisorilor făcea parte dintr-un schimb intelectual prin care autorii își puteau etala abilitățile literare și își puteau afirma apartenența

² Prioteasa 2016, p. 30-51, 149, 153-154, 160, 165, 169-170, 180, 186-187; Năstăsoiu 2016, p. 233-243.

³ Pentru o prezentare a situației scrisorilor private ale familiei Himfi, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, vezi Popa-Gorjanu 2004, p. 19-23. Pentru referințe la situația scrisorilor private în Transilvania în secolele XV-XVI, vezi Dincă 2020, p. 365, 371, 378; referiri la exemplele de scrisori private din Banat, mai ales din secolul al XV-lea, vezi la Magina 2017, p. 352-253.

⁴ Riehle 2020, p. 4.

la elita educată. Alcătuirea de scrisori, care aderau la idealuri stilistice stabilite, includea referințe intertextuale care puteau fi apreciate doar de un cerc restrâns de bărbați (și, mai rar, femei) cu înaltă educație⁵.

Spre deosebire de Occident, unde studiile aprofundate erau limitate la cei destinați unei cariere clericale, în Imperiul Bizantin se afirmă că orice copil de sex masculin, talentat, putea să acceadă la nivelul respectiv. În timp ce vorbirea vernaculară, a străzii, cu propriul vocabular și pronunție, a fost folosită în comunicare, greaca clasică atică domina învățământul superior, legând epopeile homerice de limba greacă medievală. Sistemul educațional bizantin a fost și a rămas întotdeauna clasic, bazat pe cele șapte arte liberale ale Antichității: *trivium* (gramatică, retorică și logică), urmate de *quadrivium* (aritmetică, geometrie, muzică și astronomie). Se apreciază că scrisorile bizantine erau o producție discursivă remarcabil de voluminoasă. Redactarea acestora era „cel mai proeminent tip de scris” în Bizanțul medieval. Inventarul recent al scrisorilor grecești antice târzii, medievale și renescentiste timpurii a detaliat o listă de aproximativ 280 de autori de epistole și a estimat aproximativ 15500 de scrisori care au supraviețuit. Aceasta este aparent doar o mică parte din cele produse în limba greacă în timpul mileniului bizantin. Scrisorile care s-au păstrat au fost cele care dintr-un motiv sau altul au intrat într-o colecție de manuscrise care a supraviețuit. Scrisorile existente sunt, de asemenea, de obicei, doar o parte din producția reală a unui autor; într-adevăr, dintre cei aproximativ 280 de autori de epistole, doar 70 sunt reprezentați cu mai mult de 15 scrisori⁶. În surse, citim despre existența unor epistole sau, chiar, despre colecții întregi, care, din păcate, nu au mai ajuns la noi.

De obicei, textul scrisorii era doar un element al unui act de comunicare complex. Rolul mesagerului deseori nu se limita la livrarea acestor obiecte destinatarului, ci putea implica și transmiterea de mesaje orale care să contribuie la întreținerea corespondenței sau efectuarea unor gesturi ritualizate care să completeze mesajul. Trimiterea în mod regulat de cadouri acompania schimburile de scrisori. Produse alimentare, elemente de îmbrăcăminte sau diverse materiale textile sau cărți puteau însoți scrisoarea sau puteau fi stimulentele reale pentru motivația de a corespunde cu o persoană⁷.

Dacă ne întrebăm cine erau autorii de epistole, vom constata că aproape în totalitate exemplarele care s-au păstrat provin din mâna bărbaților, cum tot bărbații se regăsesc în număr copleșitor în rândul destinatarilor. Așa cum este cazul discursului bizantin în general, scrisorile sunt o producție predominant

⁵ Riehle 2023, p. 213.

⁶ Papaioannou 2010, p. 190. Vezi și Riehle 2020, p. 2.

⁷ Riehle 2023, p. 213.

masculină. Epistolografia existentă reprezintă aproape exclusiv doar o parte minoră a societății bizantine: membrii educați ai eșaloanelor sale superioare care sunt asociați cu marile centre urbane⁸. Aceasta nu înseamnă că femeile nu aveau acces la educație sau nu corespondau. Din păcate, dovezi clare, scrisori redactate de femei, nu s-au păstrat decât în mică măsură.

Un exemplu unic este corespondența prințesei-călugărițe Eirene Eulogia/Evlogia Choumnaina Palaiologina (1291-c. 1355)⁹. Evlogia a fost fiica unui intelectual bogat, Nikephoros Choumnos, și a văduvei despotului Ioan Paleologul, fiul împăratului Andronic al II-lea. Scrisorile mărturisesc relația pe care Evlogia a avut-o cu doi duhovnici. Din corespondența cu primul, Teolipt al Filadelfiei, s-au păstrat patru scrisori trimise doar de el. Dar din corespondența cu al doilea duhovnic, pe care Angela C. Hero l-a identificat cu Grigore Akindynos¹⁰, s-au păstrat 22 de scrisori, dintre care 8 aparțin prințesei, iar 14 duhovnicului¹¹. Diane Pasquier-Chambolle explică natura relației dintre aceștia:

„În cursul corespondenței, între cei doi destinatari se țese o relație aparte. Aceasta transformă natura scrisorilor care, departe de a fi simple rapoarte, iau forma unor exerciții stilistice menite să trezească în cititor întreaga panoplie de sentimente”¹².

Ca doi prieteni bine educați, ei făceau schimb atât de complimente, cât și de cărți. Evlogia îi trimitea cărți și cadouri bănești generoase, în schimb primea mustărări ușoare și sfaturi cu privire la atașamentul exagerat față de familie și la temperamentul ei.

Cu siguranță nu a fost singurul exemplu de femeie care să fi corespondat, căci în istoria bizantină descoperim multe femei, identificate sau nu, care și-au dovedit știința de carte. O putem include aici și pe călugărița Kassia *kandidatissa* din secolul al IX-lea. Născută într-o familie privilegiată din Constantinopol, Kassia a primit o educație aleasă. Ea a participat la concursul de mirese organizat de împărăteasa Euphrosyna pentru fiul său vitreg, Theophylos¹³. Iconoclasmul a avut un impact profund asupra caracterului ei, stimulându-i curajul de a aspira la idealuri de evlavie creștină, și a colaborat cu multe femei iconodule care s-au opus edictelor împotriva icoanelor¹⁴. Nu s-a păstrat o corespondență a acesteia, dar se cunosc trei

⁸ Papaioannou 2010, p. 191.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Meyendorff 1986, p. 16-17.

¹¹ Întreaga corespondență a fost publicată într-o ediție în limba română (Teolipt 2000, p. 303-380).

¹² Pasquier-Chambolle 2007, p. 114.

¹³ Vezi Treadgold 1979, p. 395-413.

¹⁴ Silvas 2016, p. 19.

scrisori trimise ei de către Theodor Studitul, în care lauda strădaniile Kassiei pentru păstrarea credinței ortodoxe și pentru sprijinul acordat unui discipol de-al lui întemnițat și aprecia calitatea stilului său epistolar¹⁵. Chiar dacă nu s-a păstrat nimic din corespondență, Kassiei i se atribuie mai multe scrieri: aproximativ 49 de imnuri și aproximativ 261 de versuri non-liturgice care iau forma fie de epigrame, fie de aforisme¹⁶.

Un alt exemplu indirect al existenței unei corespondențe feminine în spațiul bizantin poate fi considerată și cea a împăratului Manuel al II-lea Paleologul (1350-1425). Printre cei cărora le-a scris se numără și mama acestuia, împărăteasa Helena Cantacuzena Palaiologina¹⁷ despre care se știe că a avut o bună pregătire clasică, avându-l ca profesor pe renumitul Demetrius Cydones¹⁸.

Dacă pornim de la vârful elitei, ar trebui să le pomenim pe împărătese, care, ca soții și mai ales ca mame și văduve, au fost nevoite să asigure regența fiilor lor. Implicarea femeilor în politica bizantină în contextul strategiilor familiale nu era neobișnuită. Evident, femei cu personalități puternice, precum împărăteasa Teodora, soția lui Iustinian, sau Eirene din Atena, care s-a intitulat drept „basileus” la sfârșitul secolului al VIII-lea, sau Teodora, care a restaurat cultul icoanelor în 843, au exercitat conducerea într-o formă sau alta. Iar din secolul al XI-lea textele bizantine menționează, cu sau fără comentarii critice, rolul femeilor imperiale în relațiile externe și negocierile purtate ca parte a unei strategii prestabilite. Toate, cu siguranță, au întreținut o corespondență oficială și privată în acest sens.

De asemenea, se știe că prințesele *porphirogenete* sau din marile familii aristocrate, care aveau legături importante cu Curtea imperială, erau pregătite pentru misiuni diplomatice în numele împărăției bizantine. Așa s-a întâmplat, de exemplu, cu Maria Lekapenos, nepoata lui Romanos I Lekapenos, care a fost căsătorită cu țarul Petru al Bulgariei sau cu Theophano, nepoata lui Ioan Tzimiskes, căsătorită cu Otto al II-lea. Așa ar fi fost și soarta prințesei Zoe, fiica împăratului Constantin al VIII-lea Porphirogenetul, dacă se căsătorea cu împăratul Otto al III-lea, dacă acesta nu ar fi murit înainte ca ea să ajungă în Italia¹⁹.

Probabil cel mai bun exemplu de femeie negociatoare a vremurilor este cel al Annei Dalassena, mama lui Alexios I Comnenul. Ea reprezintă unul dintre cele mai cunoscute exemple de femei bizantine puternice. În *Alexiada*,

¹⁵ *Ibidem*, p. 20.

¹⁶ *Ibidem*, p. 22-31.

¹⁷ *The Letters* 1977, p. 2-3.

¹⁸ Din corespondența lui Cydones s-au păstrat câteva scrisori adresate acesteia; vezi Cydonès 1930, scrisorile numerotate 12 și 28.

¹⁹ Herrin 2007, p. 189-190.

Anna Dalassena este prezentată de nepoata sa, Ana Comnena, demonstrând abilități de strateg abil în implementarea politicii familiei²⁰. Ea a negociat alianțe de căsătorie cu familii puternice pentru copiii ei și pentru nepoții săi, cum ar fi logodna fiicei fiului ei decedat, Manuel, cu un nepot al împăratului Nikephoros Botaneiates; a fost o mișcare strategică, care a fost concepută pentru a înlătura eventualele suspiciuni ale împăratului cu privire la o posibilă conspirație a membrilor familiei ei²¹. De asemenea, această alianță matrimonială ar putea fi privită ca obținerea unei susțineri importante pentru fiul ei, Alexios, când urma să revendice tronul. Atunci când acesta a ajuns împărat, strădaniile Annei Dalassena au fost răsplătite cu titlul de împărăteasă, dar și cu autoritatea de a guverna în numele lui când nu se afla în capitală²².

Atunci când unui cuplu imperial i se naștea prima dată o fată și nu un băiat, aceasta juca un rol important ca soție a viitorului împărat desemnat de tatăl acesteia. De aceea, educarea și pregătirea fiicelor pentru un rol imperial erau acceptate ca o necesitate²³. Acesta a fost rolul asumat de Anna Comnena, la începutul secolului al XII-lea²⁴. Fiind întâia născută a împăratului Alexios I Comnenul și a Eirenei Dukaina, a fost logodită de mică cu Constantin, fiul fostului împărat Mihail al VII-lea Ducas și al Mariei de Alania pentru a consolida alianța celor două familii²⁵. Prințesele erau încurajate să-și lărgească și să-și aprofundeze cunoștințele prin studierea documentelor care păstrau tradițiile imperiale. Cu ajutorul unor tutori personali trebuiau să învețe despre protocolul și eticheta de la curte²⁶.

Tipikon-ul unor mănăstiri datând din secolul al XII-lea poate fi o sursă importantă pentru cercetarea noastră. În *tipikon*-ul Eirenei Doukaina, de la mănăstirea Kecharitomeni, sunt enumerate sarcinile celor care administrau așezământul monastic, ceea ce presupune că acestea trebuiau să știe să scrie, să citească și să facă socoteli pentru a-și putea îndeplini atribuțiile corect. Nu se precizează dacă existau femei analfabete în mănăstire²⁷. Angeliki Laiou afirmă că în *tipikon*-ul mănăstirilor studiate din secolele XIII-XIV, doar în una singură era menționată o călugăriță care nu știa să scrie și să citească²⁸.

²⁰ Comnena 1977, p. 127-137.

²¹ Koutrakou 2020, p. 334. Vezi și Garland 2014, p. 280-282 sau Diehl 1963, p. 174-197.

²² Comnena 1977, p. 129-131.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Chiar Ana mărturisea la începutul lucrării despre pregătirea sa „[...] am studiat în adânc limba grecească și retorica, eu, care am citit cu atenție și lucrările lui Aristotel și dialogurile lui Platon și mi-am format spiritul în *quadrivium*-ul științelor [...]” (*ibidem*, p. 3-4).

²⁵ *Ibidem*, p. X-XII, 123. Vezi și Herrin 2007, p. 232-233.

²⁶ Herrin 2013, p. 249.

²⁷ Laiou 1992, p. 254.

²⁸ *Ibidem*.

În secolul al XI-lea societatea bizantină și-a modificat atitudinea față de femeia educată care știa mai mult decât să scrie și să citească texte simple, religioase. De exemplu, Theophylact al Ohridei lauda educația împărătesei Maria de Alania, iar Mihail Psellos mărturisea că mama lui primise o instruire rudimentară, dar fiica lui, Styliana, ar fi beneficiat de o pregătire intelectuală desăvârșită, căci învăța cu plăcere și ușurință²⁹, dacă nu ar fi murit la nouă ani. Angeliki E. Laiou este de părere că fiica lui Psellos urma să primească o educație aleasă nu pentru că vremurile s-au schimbat, ci pentru că făcea parte dintr-o familie aristocrată bogată³⁰. Aceeași autoare considera că în secolul al XII-lea numărul mare de femei educate din Constantinopol se datora legăturilor acestora (a familiilor lor) cu familia Comnenilor³¹. Pentru următoarele două secole prezența mai multor informații a permis o analiză a existenței femeilor educate (adică știau cel puțin să-și scrie numele). Într-o statistică în care au fost incluse atât femei din rândul aristocrației, cât și din cel al țărănimii, numărul acestora este mai mare pentru secolul al XIV-lea. Astfel, potrivit calculelor, în secolul al XIII-lea, din 113 de exemple, două erau știutoare de carte, iar pentru secolul următor, din 83 doar 13 avuseseră parte de educație³². Comparația acestor statistici, cu precauția necesară, indică o creștere a numărului celor care posedau știință de carte.

Judith Herrin a analizat, de asemenea, aspectele legate de educația femeilor, în special a prințeselor³³. Există un acord general că majoritatea femeilor erau analfabete. Dar, în anumite familii aristocrate sau în mănăstirile de maici fetele puteau să dobândească cunoștințe de bază de citit și de scris. Sunt menționate ca exemplu viața Sf. Theophano, care mai târziu a devenit evlavioasă împărăteasă și prima soție a lui Leon al VI-lea, dar și cele cinci fiice ale împăratului Theophilos. Cele mai multe informații despre educația femeilor s-au păstrat începând cu domnia împăraților din dinastia Comnenilor, adică cu a doua jumătate a secolului al XI-lea și până în prima jumătate a celui de-al XIV-lea.

Cercetările dedicate științei de carte în Occident în ultimele decenii au subminat afirmațiile prevalente până în anii '70, care priveau perioada Evului Mediu timpuriu ca pe o epocă dominată de oralitate. Așa cum arată una dintre exegetele subiectului, Rosamund McKitterick, la capătul unor studii pe multiple planuri, s-a constatat „diversitatea imensă a manifestărilor științei de carte și măsura în care laicii și clericii participau la o cultură documentară

²⁹ *Mothers* 2006, p. 121.

³⁰ Laiou 1992, p. 253.

³¹ *Ibidem*, p. 254.

³² *Ibidem*, p. 257.

³³ Herrin 2013, p. 248.

comună”³⁴. La această observație, care ține seama de analize paleografice, diplomatice și codicologice, aplicate textelor medievale de generații de medievști care s-au ocupat de editarea izvoarelor scrise, se adaugă investigații din sfera sociologiei culturii, care concep interacțiunea cu scrisul pe multiple paliere, inclusiv cu texte care însoțesc imagini și care sunt definite ca epigrafice³⁵. Mai mult, abordările cantitative, care păreau să justifice observații legate de o presupusă renaștere a științei de carte în secolul al XI-lea în Occident, au lăsat loc unor analize calitative, considerate mult mai profitabile în sensul câștigului de cunoaștere a utilizărilor și rolului cuvântului scris în Evul Mediu timpuriu³⁶.

Implicarea femeilor în cultura scrisă, și chiar mai precis, în ceea ce numim corespondență, a fost abordată în diferite lucrări mai vechi, dar și foarte recente³⁷. La începutul acestui nou șantier de cercetare legat de scrierea de scrisori de femei sau către femei, mai facem câteva precizări generale cu privire la subiect pe baza analizelor istorice recente înainte de a prezenta câteva cazuri concrete care ilustrează situația din a doua jumătate a secolului al XIV-lea în mediul nobiliar din zona Banatului, dar cu implicații și înspre alte părți ale regatului Ungariei.

Datele fundamentale privind scrisorile trimise sau elaborate de femei au fost cel mai recent sintetizate într-o monografie publicată în 2023, dedicată scrisorilor femeilor europene din secolul al XI-lea până în secolul XX. Un capitol substanțial se referă la situația scrierii de scrisori de către femei pe parcursul Evului Mediu³⁸. Chiar și în mediul elitelor, în Occident scrisorile femeilor sunt rare, scrisul fiind specific mediului ecleziastic sau cercurilor monarhice. Scrisorile papale adresate monarhilor, prelaților, abaților și unor clerici din Ungaria și Transilvania atestă deja de la sfârșitul secolului al XII-lea utilizarea amplă a corespondenței în limba latină, așa cum se poate constata prin examinarea volumului I din colecția *Documente privind istoria României Seria C. Transilvania*.

La fel ca în Imperiul Bizantin, în Occident se întâlnesc cazuri de femei educate, aparținând cercurilor aristocratice sau monarhice, care s-au aflat în schimburi epistolare, cu conținut spiritual, deja dinainte de anul 1000³⁹. Scrisorile adresate femeilor în secolul al XI-lea provin de la clerici de rang

³⁴ McKitterick 2020, p. 25.

³⁵ *Ibidem*, p. 30.

³⁶ *Ibidem*, p. 32.

³⁷ Monagle *et alii* 2023; pentru scriere în mediul urban o estimare la Szende 2008, p. 23-33.

³⁸ Monagle *et alii* 2023, p. 23-71.

³⁹ *Ibidem*, p. 26. Exemplul excepțional al unei femei educate este cel al aristocratei Dhouda, soția unui aristocrat carolingian și autoare a *Liber Manualis*, un text destinat instruirii fiului său. Vezi Polanichka 2022, p. 215-253.

înalț, ale căror epistole au fost păstrate în colecții, precum cea a episcopului Anselm de Bec⁴⁰. După cum indică autorii acestui capitol, din secolul al XI-lea până la mijlocul veacului al XIV-lea, se observă o amplificare a utilizării scrisului în scopul comunicării în condițiile dezvoltării instituțiilor administrative laice și religioase. Dar, în același timp, ei semnalează că în contrast cu etapa următoare, cea a adoptării scrierii în limbile vernaculare, folosirea limbii latine face ca redactarea scrisorilor să fie probabil tot în mâna clerului. În esență, dezvoltarea demografică, economică și extinderea rețelelor de schimburi au necesitat dezvoltarea unor practici ale comunicării bazate pe scrisori, deși acestea și-au păstrat caracterul elitar⁴¹. Și în aceste condiții, scrisorile femeilor au rămas foarte puține, fiind restricționate la vârful structurii sociale. Exemplele cunoscute se referă la femei din cercurile înalte, precum Agnes de Poitiers, Eleanor de Aquitania și Eleanor de Poitiers, dar sunt cunoscute și cazuri ale unor femei din nobilimea mică, ale căror scrisori denotă implicarea lor în gestionarea intereselor preponderent economice personale sau ale familiilor lor. Cele mai multe scrisori provin de la femei nobile (sau starețe ale unor așezăminte monastice) și scot în evidență rolul lor în administrarea domeniilor aparținând soților lor⁴². Aflate la ambele capete ale spectrului social, de bună seamă că scrisorile femeilor din cercurile monarhice priveau gestionarea unor chestiuni de interes politic de nivel înalt, în timp ce scrisorile femeilor nobile se ocupau de problemele specifice administrării unor domenii funciare și relațiilor cu vecinii sau cu membrii familiilor. Și destinatarii lor sunt pe măsură, fiind vorba de monarhi sau papi, în cazul scrisorilor femeilor din prima categorie, și de nobili, în cazul celor din a doua categorie. Diferențele se mențin și în privința limbajului utilizat, conform poziției lor⁴³.

Alt aspect fundamental este legat de condițiile restrictive care făceau posibilă participarea în rețelele de schimb de scrisori. Expeditoarele trebuiau fie să știe să scrie și să citească, fie să poată folosi serviciile unor scribi. Felul acesta de a proceda la scrierea de scrisori aduce în atenție contribuția femeii care comandă scrisoarea și cea a scribului care compune textul pe baza abilităților și instruirii literare pe care o posedă. Autorii exemplifică situația referindu-se la scrisorile călugăriței benedictine Hildegard de Bingen (c. 1098-1179), ale cărei idei au fost scrise de pana lui Guibert de Gembloux, ceea ce sugerează că prima a dictat textul⁴⁴. La acestea se adaugă necesitatea disponibilității materialelor de scris, pergament, stilus, cerneala, tăblițe cerate

⁴⁰ Monagle *et alii* 2023, p. 27.

⁴¹ *Ibidem*, p. 27-28.

⁴² *Ibidem*, p. 31.

⁴³ *Ibidem*, p. 31-32.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 34.

și peceți. Scribii, la rândul lor, erau indivizi pregătiți în retorică și *ars dictaminis*, aplicând modele de scriere a unor scrisori.

Autorii propun și câteva idei generale care explică caracteristicile și scopul scrisorilor atribuite femeilor nobile. Acestea sunt scrisori definite ca senioriale (*lordly*):

„Scrisorile senioriale aparțin unor femei a căror autoritate socială și politică provine din rețelele familiilor lor precum și din pozițiile pe care le dețineau, pe care le alăturau altor familii aristocratice prin căsătorii și alianțe. Aceste femei scriau scrisori pentru a garanta aceste relații, pentru a le sublinia importanța în timpul perioadelor marcate de conflicte și pentru a negocia formarea unor noi rețele. Familiile de elită ale Europei medievale erau legate laolaltă în sisteme extrem de complexe de fidelitate și ierarhie. Scrisorile constituiau unele dintre mijloacele prin care aceste legături erau înregistrate, reiterate și uneori tulburate”⁴⁵.

Aceste afirmații caracterizează exemplele de scrisori analizate de autori, care includ femei implicate în rețelele de putere ale secolelor XII-XIII și care au negociat prin scrisori diferite chestiuni de ordin politic. Este vorba de regine din secolul al XIII-lea, ca Eleanor de Provence, soția regelui Henric al III-lea al Angliei, sau de Eleanor de Aquitania, care a fost activă în secolul al XII-lea. Pentru cea din urmă, scrisoarea a fost o unealtă politică fundamentală, una pe care a mănuit-o cu precizie, așa cum afirmă autorii. Într-adevăr, această ducesă de Aquitania, căsătorită cu regele Franței și apoi cu cel al Angliei, având la rândul ei opt fii și fiice, dintre care unii au devenit regi și regine, a ajuns să controleze prin scrisori o rețea amplă de articulații politice.

Aceste considerații se referă, în general, la exemplele ilustre de femei aflate la vârful societății, amplu atestate în schimburi epistolare, cu scop politic, cu diverși reprezentanți ai puterii laice sau ecleziastice, în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Exemplele de femei din regatul Ungariei implicate în schimburi epistolare, și pe care le putem încadra în tema mai largă a științei de carte sau a culturii documentare a femeilor, se referă la nobile din familia Himfi, care a făcut obiectul unei cercetări aprofundate în cursul căreia au fost identificate piese ce semnalează începuturile scrierii de scrisori de către femei⁴⁶. Afirmația se bazează pe faptul că urmărind izvoarele scrise acumulate de membrii familiei Himfi, la un moment dat, în cursul secolului al XIV-lea, întâlnim femei menționate ca destinatare ale unor mandate regale, precum și

⁴⁵ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁶ Scrisorile femeilor nobile din Ungaria medievală constituie subiectul unui studiu recent publicat în Slovacia în care se discută și câteva dintre scrisorile din secolul al XIV-lea ale femeilor din familia Himfi, la care ne referim în acest studiu. Vezi Tihányiová 2021, p. 852-854.

cea ce se poate numi corespondență privată, adică scrisori adresate unor membri ai familiei și care se referă la aspecte administrative sau raporturi între rude ori interese comune. Suntem astfel în sfera scrisului pragmatic, care urmărește comunicarea și transmiterea unor mesaje importante pentru membrii familiei, dar întâlnim și exemple care ilustrează femeia nobilă în postura de stăpână de domeniu, cu putere de decizie sau administrare. Pentru a încadra mai bine discuția despre scrisorile care implică femei, trebuie să facem câteva scurte precizări legate de istoria familiei Himfi în secolele XIII-XIV.

Familia Himfi avea obârșia în comitatul Veszprém, având ca strămoș eponim pe un anume Him, fiul lui Martin din Nemeti, ogărar (*leporarifer*), vânător regal însărcinat cu creșterea câinilor de vânătoare ai regelui, ogari (*leporarius*), în Pădurea Bakony de la nord de lacul Balaton. Him a fost înnobilit în 1270, acordându-i-se stăpânirea ca nobil a părților sale din satul Nemeti, pentru ca ulterior să obțină și alte sate din aceeași regiune. Mai târziu, probabil din primul deceniu al secolului al XIV-lea, fiii săi s-au alăturat regelui Carol Robert de Anjou și în anii 1320 au sosit în Banat, unde au fost înzestrați cu domenii de către monarh, astfel dezvoltând, din anii 1330, două nuclee de domenii funciare, unul în comitatele Timiș și Caraș, iar celălalt în vestul regatului, în Veszprém⁴⁷. Intrarea în slujba regelui în calitate de comiți și castelani, atestată deja din anii 1320, precum și dezvoltarea celor două nuclee de domenii aflate la o distanță importantă între ele, au jucat un rol important în necesitatea dobândirii mijloacelor de comunicare la distanță, a abilităților de scriere în limba latină de către membrii familiei. Prosperitatea neamului Himfi și creșterea domeniilor lor s-au datorat intrării în slujba regelui și de aceea dobândirea abilităților de citire și scriere poate să fi fost stimulată de această situație. Abia din anii 1360, din timpul celei de-a treia generații a familiei Himfi, în arhiva acesteia s-au păstrat scrisori private, printre care sunt și cele pe care o să le discutăm mai jos.

În arhiva familiei se păstrau diplomele de donație și multe acte de judecată, începând din anii 1320, dar nu scrisorile private, dacă acestea vor fi fost folosite din anii respectivi. De altminteri, pentru primele două generații numele femeilor din familie nici nu sunt cunoscute. Spre deosebire de situația aceasta, pentru membrii celei de-a treia generații, care a fost activă între anii 1340 și 1380, schimbul epistolar între membrii familiei, printre care și femeile, precum și cu alți corespondenți nobili sau clerici și chiar cnezi, este atestat începând din anii 1360. Principalii destinatari sau uneori expeditori ai acestora sunt membrii celei de-a treia generații, adică Benedict și soția acestuia, Doroteea de Essegvár.

⁴⁷ Pentru istoria familiei Himfi, vezi Popa-Gorjanu 2019, p. 41-59.

Benedict Himfi a fost cel mai proeminent membru al familiei. Atestat între 1340 și 1380, a avut o carieră politică remarcabilă, fiind la început vânător regal, pentru ca în timpul domniei lui Ludovic I de Anjou să fie numit castelan de Somló, apoi comite de Sătmar, Maramureș, Săbolciu, Komárom, Pojon (Bratislava), Timiș, Caraș și altele. Începând de la sfârșitul anilor 1350 până la sfârșitul vieții a deținut aproape permanent dregătorii de comite, cariera sa culminând între 1366 și 1369, când a deținut funcția de ban al Bulgariei (*banus regni Bulgarie*), situație care i-a adus titlul de *magnificus*, adică rangul de baron și membru al consiliului regal. Ulterior, chiar dacă banatul Bulgariei a fost desființat, i-a rămas apelativul de ban în corespondența păstrată. Și fratele său, Petru Himfi, împreună cu care a exercitat funcția de ban, a fost uneori apelat cu aceeași titulatură⁴⁸.

Corespondența familiei Himfi este destul de amplă, începând tot din perioada 1360-1370, numărul scrisorilor crescând pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul secolului al XIV-lea⁴⁹. În acest text dorim să explorăm răspândirea științei de carte în cazul femeilor atestate în schimburi epistolare la începutul acestui interval. Așa cum am precizat aici, ne limităm doar la cazul Doroteei, soția lui Benedict Himfi, despre care posedăm date privind implicarea în scrierea sau primirea unor scrisori. Nu este singurul caz. Și cumnata ei, Elena de Gerencser, soția lui Petru Himfi, a primit sau transmis scrisori în același interval, dar nu vom trata aici și exemplele ei.

Doroteea a fost menționată încă din anii 1360, inclusiv în mandatele regale adresate fraților Himfi din perioada în care aceștia au primit spre guvernare comitatele Caraș și Keve, precum și funcția de ban al Bulgariei. Tot ei i s-au adresat și cnezii de pe domeniul Remete al familiei, probabil aproximativ în 1369. Din deceniul următor datează o scrisoare a episcopului Nicolae de Cenad adresată Doroteei. După moartea lui Benedict Himfi știm că s-a retras într-o mănăstire din Veszprém, dar a continuat să vadă de soarta nepoților ei, cei patru fii orfani nevârstnici, rămași de la fiul ei, Nicolae II Himfi, decedat în 1382. Vom prezenta conținutul acestor scrisori care exemplifică tipul de scrieri ce atestă implicarea și participarea femeilor nobile la cultura scrisă, referindu-ne la cele mai timpurii exemple, lăsând însă o analiză profundată pentru un studiu viitor.

Cea mai timpurie scrisoare privată este datată 17 martie 1365 și este semnificativă pentru problema științei de carte a femeilor. Este vorba de o scrisoare adresată de Benedict Himfi, la data respectivă comite de Bratislava (Pojon), soției sale (*Nobili domine contorali magistri Benedicti comitis*

⁴⁸ *Ibidem*, p. 71.

⁴⁹ Mare parte din manevrele politice, relațiile cu patronii lor, provin din scrisori al căror număr este tot mai mare la începutul secolului al XV-lea.

Posoniensi), căreia îi transmitea instrucțiuni privind distribuirea de postav și sume de bani unor familiari ai săi⁵⁰. Scrisoarea era trimisă din Peciu Nou (azi în jud. Timiș), unde regele pregătea campania care a fost lansată în lunile următoare spre Vidin. Benedict solicita soției să dea cantități diferite de postavuri de Tournai (*dornetum*) sau de Köln (*Colonia*) unui număr de 15 indivizi care, cel mai probabil, erau familiarii lui Benedict. Unii dintre aceștia trebuiau să îi urmeze pe Benedict și pe rege. Din alte documente se știe că regele a fost la Timișoara în 15 martie, iar patru zile mai târziu emitea un document de la Slankamen, pe Dunăre.

Scrisoarea are o formulă scurtă a salutației, *dilectione prehabita*, după care intră rapid în miezul problemei. Întrucât textul latin și traducerea în engleză au fost publicate, punem aici traducerea în limba română:

„Magistrul Benedict comite de Pojon, după arătarea dragostei, vă punem în vedere că trebuie să dați o bucată de postav de Colonia lui Matei, fiul lui Petru de Megyer, două bucăți de postav de Colonia sau patru de Tournai lui Nicolae, fiul lui George, de asemenea, lui Iacob, fiul lui Nicolae și lui Gallus o bucată din același postav. De asemenea, două bucăți de [postav] roșu și alte două bucăți, zise *wegh*, de culoare *bluitni*, adică albastră (*keek*), de postav să ni le trimiteți aici prin Emeric Magnus. De asemenea, o bucată din postav asemănător lui Nicolae fiul lui Paul. De asemenea, o bucată asemănător sau de Colonia, lui Nicolae fiul lui Almus. De asemenea, o jumătate de marcă lui Ioan, fiul lui Booken, cu care să ajungă aici la noi. De asemenea, lui Nicolae, fiul lui Benedict, o jumătate de marcă în dinari. De asemenea, lui Ioan fiul lui Beke o jumătate de marcă în dinari. De asemenea, lui Blasius Rufus o jumătate de marcă. De asemenea, cortul făcut din pături *chergesator* și masa să ni le aducă aici Emeric Magnus. De asemenea, Ioan, fiul lui Petru, și Emeric *caniferi*, după ce vor primi o marcă să vină cât se poate de repede după noi și domnul rege. Ioan, fiul lui Petru, să ne aducă tolba cu toate săgețile și cele ce țin de ea, precum și arbaleta (*balista*) noastră. De asemenea, trebuie să dați două bucăți din postav sus zisului magistru Ioan, fiul lui Toma, fratele nostru. Și același magistru Ioan, cu arbaleta lui, trebuie să vină aici după rege, aducând și câinele lui, zis Orunuk. Dată la Peciu Nou, în luna după Duminica Oculi mei. De asemenea, lui George de Keled să-i dați o bucată de postav de Colonia”⁵¹.

Așa cum e formulat textul, Benedict Himfi a dictat sau a scris ceea ce credea că trebuie făcut în privința distribuirilor de bucăți de postav celor numiți mai sus, sau a unor sume de bani, cu ordine privind prezentarea unora dintre indivizii respectivi la Peciu Nou. Nu este o scrisoare corectată sau concepută pe tăbliță pentru a fi transcrisă, ci pare să fi fost redactată direct pe

⁵⁰ Textul scrisorii a fost publicat în latină și cu traducere engleză în Popa-Gorjanu 2019, p. 148-149.

⁵¹ *Ibidem*, p. 148-149.

hârtie, de aceea avem adăugirile ulterioare referitoare la distribuirile de postav, după ce trecuse de cele constând din sume în dinari. Tot așa cum după formula datei s-a adăugat o nouă instrucție legată de acordarea altei bucăți de postav. Așadar o scrisoare cu cerințe administrative redactată pe loc, în care sunt cuprinse anumite reveniri, pe măsură ce Benedict și-a amintit de unele cerințe. Avem un exemplu de comunicare directă și simplă, care sugerează un exercițiu obișnuit al redactării unor astfel de înscrisuri. Mai sunt apoi și utilizarea unor cuvinte maghiare care să clarifice anumite cuvinte latinești, cum ar fi *keek*, care explică *bluitni* și *chergesator*, pentru *tentorium lodiceum*. Cuvintele limbii vorbite par să fie introduse în cursul scrierii, anticipând probabil posibile confuzii, datorate necunoașterii termenilor respectivi din latină. Se poate presupune că Doroteea avea controlul asupra cantităților de postav și sumelor de bani la una dintre curțile lor fie în Banat, unde ajungea mai repede scrisoarea, fie la Bratislava, fie la domeniul din Veszprém. Dacă indivizii numiți se aflau la curtea unde rezida Doroteea, probabil că instrucțiunile se puteau pune în aplicare imediat, altminteri cei numiți trebuiau să fie anunțați prin curieri cu privire la dispozițiile primite de la soțul ei. Însă scrisoarea ca atare atestă folosirea scrisului în limba latină pentru transmiterea de informații sau instrucțiuni, curentă în mediul administrației regale și, de asemenea, în mediul familiilor nobile.

Este de notorietate faptul că în Evul Mediu femeile nobile le reveneau responsabilități privind supravegherea administrativă a curților nobiliare, fapt care le conferea o poziție de autoritate egală cu cea a soților lor în ochii familiarilor și supușilor lor. Dacă Benedict era ocupat cu misiunile regale militare sau diplomatice, Doroteea, așa cum se vede, gestiona distribuirile de postav și sumele necesare familiarilor, conform indicațiilor soțului ei. Administrarea veniturilor curții comitale din Timișoara, în anul 1372, pe când Benedict Himfi era comite de Timiș, revenea unui diac, magistrul Nicolae, care ținea un registru de socoteli al veniturilor și cheltuielilor⁵². Așadar, folosirea scrisului și ținerea unor socoteli este atestată aproximativ din aceeași perioadă, dar ca practică administrativă trebuie să fi fost mai timpurie.

Dacă folosirea scrisului în comunicarea în interiorul familiei, având scop pragmatic, de transmitere a unor informații administrative, este atestată prin scrisoarea discutată mai sus, aproximativ din aceeași perioadă se păstrează o scrisoare de plângere redactată de cnezii de pe domeniul Remete și care a fost adresată tot Doroteei⁵³. Cnezii de pe domeniul familiei Himfi au redactat în scris o listă a nemulțumirilor lor, atunci când au pârât încasările oneroase

⁵² Dani, Feneșan 1975, p. 145-152; Popa-Gorjanu 2006, p. 63-70; Popa-Gorjanu 2019, p. 235-244.

⁵³ Andea *et alii* 2006, p. 1-3.

ale judeului Nicolae și ale altor cnezi de pe același domeniu, și au adus la cunoștința stăpânei lor intenția de a pleca din satele nobililor Himfi dacă nu se rezolvau problemele reclamate. Scrisoarea cnezilor a fost publicată deja din anii '40 ai secolului trecut, și a fost comentată și tradusă în limba română de Maria Holban în 1957⁵⁴. Deși scrisă într-o limbă latină cu multe abateri și pe alocuri dificil de înțeles, scrisoarea atestă includerea cnezilor de pe domeniile nobiliare din Banat în rețeaua celor care aveau acces la știința de carte.

Nu erau singurii cnezi care puteau să folosească scrisul pentru a exprima doleanțele lor. Cei din districtul Sebeș (Caransebeș) se dovedeau chiar mai bine pregătiți să se adreseze în scris, printr-o scrisoare având o limbă latină corectă, lui Benedict Himfi, probabil în anii 1368-1369⁵⁵. Cnezii au argumentat rugămintea lor de a fi scutiți de plata sumei de 300 de florini solicitată de Benedict, arătând că de la începutul campaniei îndreptate de rege împotriva Bulgariei, din 1365, prestaseră servicii militare, mergând la Vidin sau găzduind pe rege, pe voievodul Transilvaniei și pe împăratul bizantin cu cheltuieli mari, la care s-au adăugat pierderile suferite de pe urma găzduirii armatei regale în district. Nu în ultimul rând, armata regală încartiruită pe timp de iarnă, se pare că a folosit lemnul din anexele gospodăriilor pentru a se încălzi și, de asemenea, nutrețul locuitorilor a fost consumat de caii oștii, ceea ce a făcut ca animalele autohtonilor să moară de foame.

Am văzut cum Doroteea primea instrucțiuni scrise de la soțul ei și plângeri de la cnezii de pe domeniul din Remete. Corespondența sa nu este limitată la cercul familiei și al celor legați de domeniilor nobililor Himfi. De mai multă vreme a fost cunoscută scrisoarea adresată de Nicolae, episcopul de Cenad, Doroteei, cândva în jurul anului 1375, pe când Benedict Himfi era comite de Timiș⁵⁶. Scrisoarea episcopului era una în care îi atrăgea atenția Doroteei că aflase din aluziile (*insinuationes*) unor indivizi de încredere că i se solicitase susținerea și protejarea drepturilor unor oameni de rând în defavoarea celor ale Bisericii. Episcopul îi cerea să se răzgândească, pentru ca soțul ei să obțină victoria, cât și pentru viața și mântuirea sufletului ei și îi recomanda să continue să susțină drepturile Bisericii, așa cum obișnuise⁵⁷.

⁵⁴ Holban 1957, p. 407-419; o analiză lingvistică a scrisorii fost publicată recent, vezi Tărnăuceanu *et alii* 2023, p. 43-51.

⁵⁵ Dani *et alii* 1992, p. 631-633.

⁵⁶ Kumorovitz 1983, p. 976.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 976: *Nobili domine consorti magnifici viri magistri Benedicti condam bani Bulgarie, nunc comitis Themesyensis. Ex insinuatione fidedignorum contigit nos percepisse, quod vestre honestatis reverentia magis apud quosdam homines communes et ipsorum iura fovendo sollicitaretur, quam circa iura et iudicia ecclesiastica vel spiritualia, que tamen precedunt et precedere deberent iure edocente iudicia et iura temporalia. Quapropter vestre nobilitatis honestatem requirimus in [domi]no reverenter, quatenus tum pro eo, ut dominus et maritus vester, magnificus vir, magister Benedictus, quondam banus Bulgarie, nunc comes Themessyensis victoria*

Aceasta este o scrisoare de disciplinare, conținând aluzii la ierarhia puterii și ordinea respectului datorat de cei ce participau la exercitarea autorității, care trebuiau să acorde prioritate respectării drepturilor puterii spirituale. Episcopul Nicolae a adresat o scrisoare de avertizare Doroteei, amintindu-i că drepturile Bisericii trec înaintea celor ale oamenilor de rând sau ale laicilor. Raportul spiritual-laic, masculin-feminin pare să fie similar cu alte exemple înregistrate atât în Occident, cât și în Bizanț, dar aici nu avem un exemplu al unei scrisori de învățătură între un duhovnic și o credincioasă, ci între un prelat și o femeie deținătoare de autoritate care trebuia corectată. Problema concretă nu a fost menționată și nu se cunoaște deznodământul cazului, însă adăugăm la cercul celor care se adresau nobilei Doroteea și pe episcopul diocezan.

Am văzut în cele trei exemple de mai sus faptul că Doroteea a primit scrisori de la soțul ei, de la cnezii de pe domeniu și de la episcopul de Cenad. La acestea se adaugă scrisorile de informare transmise de membrii familiei, cele în care i se aduceau la cunoștință date privind situația de pe domeniul propriu. Se cunosc două astfel de scrisori, care datează din perioada de după 1380, când, văduvă fiind, Doroteea a intrat în mănăstire, dar, așa cum am arătat, a continuat să se intereseze de patrimoniul funciar al familiei, adică porția revenind soțului ei și care urma să fie moștenită de cei patru fii ai fiului ei Nicolae⁵⁸. Prima scrisoare era trimisă de Laurențiu, fiul lui Him de Prede, un văr al lui Benedict Himfi, stabilit pe moșia omonimă din Banat, care se pare că îndeplinea sarcini de administrator al porțiunii lui Benedict. Și această scrisoare atestă existența unui schimb epistolar între Doroteea și juzii de pe domeniul ei bănățean, care îl pârâseră pe Laurențiu că întreținea caii proprii cu furajele doamnei, ceea ce acesta neagă. Scrisoarea este una de răspuns la o epistolă în care Doroteea anunțase că dorea să vină în părțile de jos (*Nobis nuntiatistis in vestris litteris, quod velletis huc venire*). Laurențiu îi scria să nu dorească să plece din claustru, pentru că în părțile de jos (*hic inferius*), pe posesiunea sa, nu se găsesc nici fân, nici furaje, deoarece oficialii săi nu doriseră să cosească. Scrisoarea oferă și alte detalii despre situația deplorabilă a reședinței, informații despre vinul și caii văduvei pe care-i îngrijea Laurențiu. De asemenea, el îi transmite și cererea iobagilor de pe domeniu care doreau să-și plătească obligațiile în bani, întrucât grânele se vindeau scump. O anunța că intenționa ca după Crăciun să o viziteze și, până atunci, o sfătuia să ia bani cu împrumut sau contra unui zălog. În final, Laurențiu solicita să îi anunțe

potitus fulciatur, tum etiam pro vita vestra et salute iura et iudicia ecclesiastica supra dicta nutu dei servitia et vestro iuvamine augere et protegere atque defendere vestra velit dominatio, prout alias facere consueveratis.

⁵⁸ După 1380, Doroteea s-a călugărit și a luat numele de Margareta. A supraviețuit lui Benedict mai bine de un deceniu (Popa-Gorjanu 2019, p. 155-156, 195, 215-216).

prin scrisori gândurile ei despre problemele relatate (*Item quitquam de premissis cogitetis, in vestris litteris nobis nuntiare velitis*)⁵⁹. A doua scrisoare datează aproximativ din aceeași perioadă și conținutul ei este similar, doar că autorul era cumnatul văduvei, magistrul Nicolae Himfi, fratele lui Benedict. Prezentarea acestei scrisori o vom face într-un studiu viitor.

Ultima scrisoare este cea redactată de către sau în numele Doroteei (transliterată în anexă) și a fost trimisă nepotului ei, Ștefan Himfi de Remete, fiul lui Petru Himfi, la o dată incertă între 1382 și 1395. Scrisoarea este legată de judecățile declanșate între urmașii lui Benedict, Petru și Nicolae Himfi, pentru o parte a domeniului din Banat, după dispariția lui Benedict. Văduva acestuia îi scria lui Ștefan, anunțându-l să vină la un proces având sorocul la octavele Sfântului Iacob, dacă nu dorea să piardă acel litigiu, dacă nu avea de gând să-și piardă posesiunile. De asemenea, îi adresa rugămintea să-i predea actele de proprietate (*instrumenta*) aflate la el, conform unei scrisori de promisiune a acestuia. Așadar, aceasta este o scrisoare transmisă unui membru al familiei cu care, la momentul respectiv, se afla într-un proces declanșat de interese patrimoniale. Între membrii familiei Himfi, se cunosc mai multe astfel de scrisori pe care nu le mai discutăm în acest loc.

Exemplele păstrate atestă destul de clar faptul că din anii 1360 sunt semne certe ale utilizării obișnuite a scrisului în scop pragmatic în mediul nobililor și că acest schimb epistolar le include pe femei. Cercul celor care se folosesc de scrisori are o arie de cuprindere ierarhică ce pornește de la vârful ierarhiei, de la rege și de la prelați și coboară până la elita conducătoare a domeniilor nobiliare sau chiar al locuitorilor districtelor românești din Banat ori chiar la cnezii satelor de pe domeniile nobiliare. Deși nu le-am discutat aici, corespondența familiei Himfi în a doua jumătate a secolului al XIV-lea include scrisori către vecini nobili, cnezi, familiari, slujitori, aristocrați, curteni regali, clerici și monahi. Comparativ cu situația din Bizanț, exemplele de care dispunem indică folosirea scrierii de către femeile nobile în chestiuni privind administrarea propriilor bunuri sau pe cele ale familiilor lor ori aspecte care privesc coliziunea dintre autoritatea laică și cea a Bisericii. Cercetările privind știința de carte a femeilor care să încerce comparația dintre arealul bizantin și cel occidental, între care se află regatul Ungariei, sunt într-o etapă incipientă. Când și cum au apărut și cum s-a dezvoltat folosirea scrisului de către femei în aceste zone poate primi răspunsuri mai precise în cadrul unor cercetări mai aprofundate. Pe baza exemplelor din Banat, discutate mai sus, se poate presupune că însușirea modalităților de comunicare prin intermediul scrisului în limba latină se petrecuse deja înainte de redactarea documentelor discutate, care denotă o utilizare sigură și exersată.

⁵⁹ Kumorovitz 1983, p. 977.

Nu se poate avansa o dată mai precisă privind dobândirea de către laici a abilităților de citire și scriere, persistând suspiciunea că puteau să aibă acces indirect, prin dieci, la scrisul latin.

Anexa

1382-1395

Domine mi per presentes litteras nostras vobis patefacimus, quod litigium in octavis festi sancti Jacobi apostoli habetis, nunc in presenti anni, ergo si non vultis⁶⁰ perdere possessiones vestras, tunc ad litigium venire⁶¹ vel destinare velitis, ad predictum terminum. Item rogo vos quod Instrumenta super possessiones apud vos habitas ad predictas octavas supra destinatis et si non crederetis super, tunc ille homo vester statim portat ad vestram personam quod non amitamus opera nostra. Si autem nolletis facere sciatis sine dubio quod litteram vestram obligatoriam coram Iudice cum qua vosmetipsum obligastis⁶² ut⁶³ vos poneretis Instrumenta super possessiones infra intendimus ponere, quam non per me sed per vos pentur.

*Hec Relicta condam Benedicti
Bani de Debrenthe*

Pe verso: *Nobili viro et honesto magistro Stephano filii Petri filii Heem detur.*

Originalul păstrat la Arhivele Naționale de la Budapesta, cota Dl. 47911.

Abrevieri bibliografice

- Andea et alii 2006 – Susana Andea, Lidia Gross, Rodica Pervain, Adinel-Ciprian Dincă (ed.), *Documenta Romaniae Historica: C. Transilvania*, vol. XV, (1376-1380), București, 2006.
- Comnena 1977 – Ana Comnena, *Alexiada*, traducere de Marina Marinescu, prefață, tabel cronologic și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, vol. I, București, 1977.
- Cydonès 1930 – Démétrius Cydonès, *Correspondance*, text inedit stabilit și tradus de Giuseppe Cammelli, Paris, 1930.
- Dani et alii 1992 – Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea (ed.), *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*, vol. XIII, (1366-1370), București, 1992.
- Dani, Feneșan 1975 – Ioan Dani, Costin Feneșan, *O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea*, în *Banatica*, III, 1975, p. 145-152.
- Diehl 1963 – Charles Diehl, *Byzantine Empresses*, New York, 1963.

⁶⁰ Scris deasupra rândului.

⁶¹ Cuvântul următor, *vel* a fost tăiat.

⁶² Urmează cuvântul *quod*, tăiat.

⁶³ Scris deasupra.

Aspecte privind femeile și știința de carte în Imperiul Bizantin și în regatul Ungariei

- Dincă 2020 – Adinel C. Dincă, *Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*. *Series Historica*, LIX, 2020, p. 361-384.
- Garland 2014 – Lynda Garland, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527 și 1204*, București, 2014.
- Herrin 2007 – Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, Londra, 2007.
- Herrin 2013 – Judith Herrin, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton, Oxford, 2013.
- Holban 1957 – Maria Holban, *Mărturia asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 2, 1957, p. 407-420.
- Kaldellis 2019 – Anthony Kaldellis, *Byzantium Unbound*, Leeds, 2019.
- Koutrakou 2020 – Nike Koutrakou, *Diplomacy with a Female Face: Women as Diplomatic Actors in Byzantium from the 11th to the 15th Century*, în Nicolas Drocourt, Élisabeth Malamut (ed.), *La diplomatie byzantine, de l'Empire romain aux confins de l'Europe (Ve–XVe s.)*, Leiden, 2020, p. 333-378.
- Kumorovitz 1983 – Bernát L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háboruja*, în *Századok* 117, 1983, 5, p. 919-979.
- Magina 2017 – Livia Magina, *In litteris vestris rescribatis ... Corespondența privată în Banatul secolelor XV-XVII*, în *Banatica*, 27, 2017, p. 347-359.
- McKitterick 2020 – Rosamund McKitterick, *Charters, Languages, and Communication: Recent Work on Early Medieval Literacy*, în Robert Gallagher, Edward Roberts, Francesca Tinti (ed.), *The Languages of Early Medieval Charters: Latin, Germanic Vernaculars, and the Written Word*, Boston, 2020, p. 23-67.
- Monagle et alii 2023 – Clare Monagle, Carolyn James, David Garrioch, Barbara Caine, *European Women's Letter-writing from the Eleventh to the Twentieth Centuries*, Amsterdam, 2023.
- Mothers* 2006 – *Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos*, editat și tradus de Anthony Kaldellis cu contribuții de David Jenkins și Stratis Papaioannou, Notre Dame, Indiana, 2006.
- Năstăsioiu 2016 – Dragoș Gh. Năstăsioiu, *The Social Status of Romanian Orthodox Noblemen in Late-Medieval Transylvania According to Donor Portraits and Church Inscriptions*, în *Études Byzantines et Post-Byzantines*, VII, 2016, p. 205-264.
- Meyendorff 1986 – John Meyendorff, *General Introduction*, în *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Chumnaina Palaiologina*, de Angela Constantinides Hero, cu o introducere de John Meyendorff, Brookline, 1986, p. 15-20.
- Papaioannou 2010 – Stratis Papaioannou, *Letter-Writing*, în Paul Stephenson (ed.), *The Byzantine World*, Londra, New York, 2010, p. 188-199.

- Pasquier-Chambolle 2007 – Diane Pasquier-Chambolle, *La femme aristocrate dans la Byzance des XIIe-XVe siècles au miroir du monachisme*, în *Labyrinthe*, 27, 2007, 2, p. 111-118.
- Polanichka 2022 – Dana M. Polanichka, *The Crumbs of the Crumbs: Dhouda and the Mid-Ninth-Century Carolingian Church*, în Courtney M. Booker, Hans Hummer, Dana M. Polanichka (ed.), *Visions of Medieval History in North America and Europe: Studies on Cultural Identity and Power*, Turnhout, 2022, p. 215-253.
- Popa-Gorjanu 2004 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Scrisorile private și răspândirea științei de carte în mediul nobilimii din Ungaria (secolele XIV-XV)*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 8, 2004, p. 19-23.
- Popa-Gorjanu 2006 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Practica scrisului în mediul familiilor nobiliare. Registrul de socoteli al magistrului Nicolae (mai-iunie 1372)*, în *Apulum*, XLIII/2, 2006, p. 63-70.
- Popa-Gorjanu 2019 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Cluj-Napoca, 2019.
- Prioteasa 2016 – Elena Dana Prioteasa, *Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches: Iconographic Subjects in Historical Context*, Cluj-Napoca, 2016.
- Riehle 2020 – Alexander Riehle, *Byzantine Epistolography: A Historical and Historiographical Sketch*, în Alexander Riehle (ed.), *A Companion to Byzantine Epistolography*, Leiden, Boston, 2020, p. 1-30.
- Riehle 2023 – Alexander Riehle, *Epistolography, Social Exchange and Intellectual Discourse (1261-1453)*, în Sofia Kotzabassi (ed.), *A Companion to the Intellectual Life of the Paleologan Period*, Leiden, Boston, 2023, p. 211-251.
- Szende 2008 – Katalin Szende, *Urban Literacy in the Carpathian Basin: Questions, Results, Perspectives*, în Georges Declercq, Marco Mostert, Walter Ysembaert, Anna Adamska (ed.), *New Approaches to Medieval Urban Literacy*, Bruxelles, 2008, p. 23-34.
- Silvas 2016 – Anna M. Silvas, *Kassia the Nun c. 810-c. 865: An Appreciation*, în Lynda Garland (ed.), *Byzantine Women: Varieties of Experience 800-1200*, Londra, New York, 2016, p. 17-39.
- Tărnauceanu et alii 2023 – Claudia Tărnauceanu, Ana-Maria Gînsac, Cosmin Popa-Gorjanu, *Colloquial Calque Translations, Greenhorn Gaffes, and Grammaticalisation Clusters in a Latin Complaint of the Romanian Knezes from the Remete Estate, c. 1360-1380*, în Vladimir Agrigoroaei, Ileana Sasu (ed.), *Translation Automatism in the Vernacular Texts of the Middle Ages and Early Modern Period*, Turnhout, 2023, p. 43-51.
- Teolipt 2000 – Teolipt al Filadelfiei Cuviosul și Mărturisitorul (1250-1322), *Cuvinte duhovnicești, imne și scrisori*, studiu introductiv și traducere Ioan I. Ică jr., Sibiu, 2000.
- The Letters* 1977 – *The Letters of Manuel II Paleologus*, text, traducere și note de George T. Dennis, Washington, 1977.

Aspecte privind femeile și știința de carte în Imperiul Bizantin și în regatul Ungariei

- Tihányiová 2021 – Monika Tihányiová, *From the Medieval Correspondence of Hungarian Noblewomen*, în *Historický časopis*, 69, 2021, 5, p. 839-862.
- Treadgold 1979 – Warren Treadgold, *The Bride Shows of the Byzantine Emperors*, în *Byzantion*, 49, 1979, p. 395-413.